

joža
ladović

**o nekim
prošlim
i budućim
konzervatorskim
zahvatima
na spomenicima
kulture
gornjeg grada**

I

Želio bih, iako moram priznati da mi je to sve teže, i dalje vjerovati kako su svi konzervatori, ako već ne međusobno, a ono barem prema spomenicima kulture, zaista dobronamjerni, i da su svi zahvati — slagali se mi s njima ili ne — učinjeni s dobrom namjerom, bona fide.

Dakako, jedino s takvom pretpostavkom ima smisla suprotstavljati stavove, koji onima što ih zastupaju ne donose ni pobjede ni poraze, već zajedničku radost dobro i pošteno obavljena posla na spomenicima zajedničke nam kulturne baštine.

Mislim da je slično i s liječnicima koji, služeći se ovom ili onom metodom liječenja, ipak, a u to moramo vjerovati, žele dobro svojim pacijentima.

Nesreća je, međutim, u tome što se unatoč pretpostavljenoj dobroj volji događaju promašaji, jer nije mali broj onih koji su umrli zbog pogrešne dijagnoze ili pogrešno primijenjene metode liječenja (iako to liječnici u principu nikada javno ne priznaju); slično je i sa spomenicima kulture, od kojih su također mnogi ostali osakaćeni ili čak mrtvi kao spomeničke vrijednosti zbog pogrešne dijagnoze ili pogrešne metode u provođenju konzervatorskog zahvata.

Greške su, dakako, uvijek moguće, one su se činile i one će se i dalje činiti jer su i liječnici i konzervatori ipak samo ljudi, a *errare est humanum*. I nije strašno ako griješeći učimo, ali je zaista strašno ako ustrajemo u vlastitim greškama, ako tvrdoglavo i samouvjereni i dalje šaljemo pacijente na drugi svijet tvrdeći da smo mi uvijek u pravu, a da nam tugujuća rodbina ionako samo zlobno podvaljuje, da su svi koji misle drukčije i koji su predlagali neke druge metode liječenja ili neznaalice ili zavidnici.

Ne znam koliko je dobra ova usporedba, ali mi se čini da ipak može poslužiti kao uvod u razmatranje nekih aktualnih problema koji se javljaju unutar naše službe zaštite.

Već dugo se ne mogu oteti dojmu da su sudbine spomenika vrlo slične sudbinama ljudi. I jedni i drugi se rađaju, odnosno nastaju, zatim traju određeno vrijeme, pa propadaju, da bi napokon umrli prirodnom ili naprasnom smrću.

I jedni i drugi u tijeku života doživljavaju i dobro i zlo, sretnija i manje sretna razdoblja, bolesti, uspješne i manje uspješne operacije i liječenja.

Konzervator se, kao što dobro znamo, u principu susreće sa starim pacijentima koji već imaju velik dio života za sobom, koji često boluju od kroničnih bolesti i znaju nositi na sebi i tragove barbira i tragove kirurga.

Osnovna bi dužnost konzervatoru bila da tom starcu produži život, da mu dade transfuziju (ali iste krvne grupe) koja bi mu vratila snage za život, za danas i za sutra. Primjena plastičnih operacija koje bi imale za cilj da starca vrate u muževnu, mladenačku ili čak djetinju dob — uvijek mi je mirisala na šarlatanstvo, na laž, na presađivanje majmunskih muda. Takvi se postupci, mislim, ne mogu opravdavati sačuvanom dokumentacijom, jer što bi nam zapravo u liječenju našega starca koristio njegov sačuvani portret iz najbolje dobi, kada je, recimo, nosio crne brkove i husarsku uniformu. Portret nam samo govori da je djedica, doduše, tako izgledao u mladim danima, ali gdje su danas ti dani?

Pokušajmo biti jasniji. Naš starac je kula uz Dverce ili Lotrščak, kako vam drago. Ona je svoju mladost od 13. do kraja 16. stoljeća provela u vojsci, bila je obrambena kula. A kako i profesionalni ratnici, ako nema ratova, odlaze u mirovinu — što će reći u zaborav, ili se prekvalificiraju za neko novo zanimanje kako bi mogli biti i dalje korisni i dostojno živjeti svoj vijek, tako se i naša kula, da se tako izrazim, prekvalificirala i postala skladište, zatvor, kapelica, vatrodjavni toranj, kavana, stambeni ili izložbeni prostor i možda još štogod . . .

Sve je to zapisano u njezinoj biografiji, ali dobrim dijelom i na njoj samoj. Ona je, naime, već prema namjeni kojoj je služila mijenjala i svoj izgled. Umjesto vojničke uniforme odijevala je prikladno odijelo, a po potrebi je na uzdignutu glavu stavljala i vatrogasnu kapu.

Ako je to istina o tom objektu, onda se postavlja jednostavno pitanje: ima li nečeg sramotnog u tim transformacijama koje je diktirao život? Kula je preživjela do naših dana upravo zbog toga što je u svoje prostore osim ratnika primala i fratre i konobare i vatrogasce i gospođu Bardić i njezine kanarinke i napokon Turističko društvo i Muzej grada Zagreba.

Ona se poput kameleona znala prilagoditi svojoj okolini i vješto skrivati svoje godine stisnuta uz palaču Hellenbach koja je, kao što znamo, umrla naprasnom smrću neposredno pred drugi svjetski rat.

Tada zapravo i počinju konzervatorski problemi, jer, da je kojim slučajem palača Hellenbach ostala sačuvana, uvjeren sam da nijedan konzervator pri zdravoj pameti ne bi predlagao njezino rušenje. Nitko ne bi imao hrabrosti narušiti lijepu i slikovitu krunu grada na južnom obronku Griča, iako je ta kruna nosila dominantni stilski pečat 19. stoljeća.

Ovo nesmotreno sakaćenje spomeničkih vrijednosti i otvaranje rane u gradskom tkivu (današnja Vranicanijeva poljana) omogućilo je ipak nove vizure na kulu uz Dverce koja je dobila novo plastično i urbanističko značenje. Dugo i svjesno skrivana starost kule (potpuno u skladu s duhom prošlog stoljeća) nenadano je došla do punog izražaja u kamennoj strukturi zida i strijelnicama na zapadnoj ogoljeloj fasadi.

Konzervatori koji su 1951. godine imali poduzeti zahvat na kuli uz Dverce, zbog toga novootkrivenog srednjovjekovnog pročelja i bitno izmijenjene urbanističke situacije imali su pred sobom težak zadatak: kako pomiriti stilsku mješavinu, odnosno srednji vijek zapadne fasade s 19. stoljećem ostalih triju fasada i nadograđenim četvrtim katom i vatrodjavnim tornjićem. Ni na trenutak se nije pomišljalo na uklanjanje pečata 19. stoljeća kao nečega spomenički manje vrijednog. Nikome nije padalo na um da Lotrščak stilski očisti i da ga vrati u mladost, da ga ponovo pretvara u lažnu obrambenu kulu uz živu uspinjaču i više od sto godina staru Južnu promenu.

Konzervatori pedesetih godina imali su, čini mi se, mnogo jasnija konzervatorska gledišta od svojih trideset godina mlađih kolega (i mnogo manje raspoloživih sredstava). Dr Ljubo Karaman učio je da je spomenička vrijednost — spomenička vrijednost bez obzira na vrstu spomenika, na trenutnu funkciju i na vrijeme nastanka, i da je svaka pristranost opasna u konzervatorskoj praksi. Stoga je presudno važna trijezna procjena sveukupnih spomeničkih vrijednosti, a ne samo povijesno-umjetničkih, za svaki objekt na kojem se kani obaviti zahvat.

Budimo iskreni, kula Lotrščak nije neki arhitektonski spomenik srednjeg vijeka svjetskog značenja, ona je više kulturno-povijesni spomenik presudno važan za ovaj Grički brijeg, ona je prvenstveno nama, Zagrepčanima, i važna i draga, dokument o nama i kad je bila kula i kad je bila birtija, i zato je treba jednako poštivati u svim njezinim funkcijama kroz duga stoljeća. Na pročeljima Lotrščaka konzervatori su pedesetih godi-

na uspjeli sretno uskladiti i dokumentarnost i estetski izgled podjednako poštujući i srednji vijek i 19. stoljeće, a u unutrašnjosti i barokni svod u prvom katu. Zato im treba skinuti kapu. Nisu ništa izmislili, nisu ništa lagali, pažljivo su čuvali istinu o spomeniku koji nije bo samo kula, odnosno koji nije prestao biti spomenik onoga časa kad je prestao biti kula.

Kada su 1979. godine ponovo započeli radovi na Lotrščaku, problemi su bili isti kao i prije trideset godina, ali su se konzervatorska stajališta promijenila. Nitko nema prava zahtijevati od današnjih konzervatora da misle i rade kao i njihovi prethodnici — pleti kotac kao otac — ali imamo pravo zahtijevati da se pod firmom novih gledišta ne zaboravljaju neke evidentne spomeničke vrijednosti o kojima se, dakako, ne može ništa naučiti u seminaru za povijest umjetnosti, jer ima spomenika, i to vrijednih, o kojima povijest umjetnosti niti vodi, niti je dužna voditi brigu — za razliku od konzervatora. I volim da me proglašavaju konzervativnim jer se ne slažem s konzervatorskim pristupom koji je onaj Lotrščak iz 50-ih godina pretvorio u lažni pobiljeli grob na pragu mojega grada, što imam pravo reći, jer u njegovoj sjeni živim već više od 50 godina.

Ne želim nikoga zamarati nabrojanjem nedopustivih, elementarnih nesporazuma i grešaka, koje sam pokušao koliko-toliko pregledno nabrojiti u časopisu Čovjek i prostor broj 7/8 od 1981. godine, a do dana današnjega nitko mi, od odgovornih za posljednji zahvat, nije odgovorio, niti osporio moje tvrdnje.

Psi laju, a karavana prolazi — misle oni koji se već uvelike spremaju na nove radne pobjede, na novo sakaćenje našega jadnog grada i njegovih spomenika kulture.

Imao sam čast raditi u bivšem Konzervatorskom zavodu u kojem se zbog konzervatorskih principa gubio kruh i mjesto — i bio bih sretan ako se varam, ali mi se čini da se danas radi kruha i mjesta gube konzervatorski principi.

Lotrščaku, u kojemu na žalost više ne zvoni zvono Lotrščak, ionako je odzvonilo. Učinimo zato nešto da jednako tako ne odzvoni samostanu klarisa i Popovom tornju. Ne bi trebalo da se zanosimo fragmentom »pisane« fasade, jer su i vremena financa i poštara, jednako kao i vremena zvjezdananaca, dio povijesti toga kompleksa i dio kulturne povijesti našega grada. Vjerujemo nešto Felbingeru i Brdariću i onima koji su nastojali pril-

goditi zatečene objekte novim funkcijama, koji su htjeli i znali postići »zborno pjevanje« na Griču.

Uskrisimo li poviše Hotkove Palajnovke još jednoga »bledog Lazara« (tipa Lotrščak, Gričani mogu biti mirni, jer će ih i sa sjevera i s juga uz nekađašnja gradska vrata čuvati aveti).

II

Direktor Međunarodnog centra za studij zaštite i restauriranja kulturnog nasljeđa u Rimu, u predgovoru svoje lijepe knjižice, svoga Uvoda u konzerviranje (izdanje Društva konzervatora Hrvatske), zaista je vrlo skromno napisao da nijednu njegovu tvrdnju ne treba smatrati definitivnom i da bi njegova shvaćanja i njegovi pogledi izloženi u toj knjižici trebalo da budu »samo osnova za daljnje diskusije«. Drugim riječima, ni autoritet jednog dra Bernarda Feildena, nakon dugogodišnjeg iskustva u konzervatorstvu, ipak ne propisuje pristupe i metode, već ostavlja otvorenu mogućnost stručnih diskusija.

Od diskusija, naime, i od suprotstavljanja različitih gledišta nitko nema štete, a spomenici bi eventualno mogli imati koristi. Razumije se, samo ako su te diskusije pravodobne, a ne — kao što kod nas najčešće biva — post festum.

Stoga i Društvu povjesničara umjetnosti i Muzeju grada Zagreba zaista dugujemo iskrenu zahvalnost jer su na vrijeme organizirali razgovor o kompleksu Popov toranj — bivši samostan klarisa, dakle prije početka zahvata.

Da su takve kolegijalne izmjene mišljenja bile upriličene prije zahvata i na ostalim spomenicima Zagreba, i ne samo Zagreba, možda bi broj promašaja službe zaštite bio manji, možda bismo zajedno ipak manje grijeshili.

Uvjerili smo se, naime, da za spomenike nije dobro ako o njihovoj sudbini odlučuju pojedinci, ma kako se oni zvali, ako se a limine odbacuju argumenti onih koji misle drukčije, jer u složenosti konzervatorskog posla zaista se ne može aprioristički tvrditi da su u pravu uvijek iste osobe.

Kolegama iz Restauratorskog zavoda Hrvatske imamo zahvaliti što su profesionalno i na vrijeme obavili velik dio takozvanih pripremnih radnji koje su im omogućile iznošenje prijedloga za zahvat

na Popovu tornju, bivšoj žitnici i bivšoj osnovnoj školi »August Šenoa«. Ono što zamjeram tom prijedlogu — to je njegova parcijalnost, odnosno nepovezivanje konzervatorske problematike spomenutih triju objekata s problematikom bivšeg samostana, iako je zapravo riječ o izrazitoj urbanističkoj cjelini a čitav će kompleks, kako se predviđa, imati istu — muzejsku — namjenu.

Zašto bismo o oslikanom pročelju samostanske zgrade razgovarali tek u nekoj drugoj ili trećoj fazi, kad su istraživanja, barem koliko ja znam, provedena i kada postoji, jednako kao i za Popov toranj, sasvim jasan i određen stav Restauratorskog zavoda Hrvatske.

No, zadržimo se ipak samo na obrazloženom prijedlogu zahvata koji se odnosi na Popov toranj, bivšu žitnicu i školu.

Kolega Novak je na temelju savjesno provedenih istraživanja utvrdio faze gradnje, odnosno vremensku slojevitost spomenutih triju objekata. Prema pronađenim materijalnim ostacima zaključio je da bi bilo dobro — budući da za prvu, najraniju, srednjovjekovnu fazu kule nije pronađeno dovoljno materijalnih podataka koji bi omogućivali vraćanje njezina prvobitnog izgleda — konzervatorskim zahvatom kuli vratiti izgled kakav je imala u 16. stoljeću. Za tu fazu, naime, prema njegovu mišljenju, postoji dovoljno sačuvanih elemenata koji omogućuju rekonstrukciju. To prije svega znači: skidanje kasnije nadogradnje, uklanjanje kupole zvjezdarnice, prekrivanje objekta šatorastim krovom u šindri, obnova pročelja s otvorima iz 16. stoljeća sa crveno oslikanim ugaonim »kamenjem«. Dosljedan u želji da se prezentira vremenska slojevitost kompleksa, kolega Novak predlaže da se bivšoj žitnici vrati izgled iz 17. stoljeća, dok bi se na bivšoj školi zadržale karakteristike 19. stoljeća. Zanimljivo je vertikalno prezentiranje slojevitosti na pojedinim pročeljima, pa se tako ponovo prekrivaju pronađeni ostaci srednjeg vijeka kao i svi kasniji tragovi 17, 18, 19. i 20. stoljeća koji nestaju zbog rekonstrukcije kule iz 16. stoljeća. Jednako tako sa žitnice se brišu tragovi 18. i 19. stoljeća. Uskrisivanje kule iz 16. stoljeća ipak je uskrisivanje mrtvaca, a to ide u Bibliju, jer što zapravo današnji i sutrašnji Zagreb dobiva takvim zahvatom? U najboljem slučaju Zagreb dobiva dokumentirani povijesni podatak, ali ne i živ povijesni spomenik. Više sam sklon vjerovanju da bi Zagreb takvim zahvatom (bez zamjerke) dobio pseudosuvener ili slikovnicu za neupućene turiste koje iskrcavamo na Ilirskom trgu iz njihovih autobusa. Na račun žive povijesti mi bismo stvorili lažnu, pa bila ona

ne znam kako dobro dokumentirana, jer bez obzira na razlike u dokumentiranosti, problem Popova tornja i vijećnice u Dubrovniku u biti je vrlo sličan.

Što se zapravo razumijeva pod živom povijesti Popova tornja koju bi konzervator morao poštivati? Kula nije završila svoj život s prestankom turske opasnosti, već je, mijenjajući svoje namjene do dana današnjega, nužno mijenjala i svoje lice. Ona nije samo spomenik obrambene arhitekture!

Napokon, ako smo pravilno vrednovali logičnu nadogradnju i vatrodojavni tornjić na Lotrščaku, zašto bismo se morali stidjeti istine da se iz Popova tornja nije samo pucalo, već da su se s tog tornja motrile i zvijezde! Pa čak kad bi mi netko i mogao dokazati da je Heinzelova zvjezdarnica estetski minus, ja bih i dalje zagovarao zvjezdarnicu, ako ni zbog čega drugog, a ono zbog prave istine o nama, jer se ne bi smjelo zaboraviti da barem polovica Zagrepčana taj objekt ne zove Popovim tornjem nego zvjezdarnicom! Zvjezdarnica je dio zagrebačke i hrvatske povijesti već punih 80 godina, a tu nam povijest nisu stvarali samo političari i gradili samo arhitekti, nego i ljudi poput Otona Kučere koji su zaista u tim našim »tamnim stranama«, kako bi rekao Matoš, išli i vodili nas — per aspera ad astra! Imamo li moralnog prava da živo djelo takvog čovjeka danas stavimo — ad acta?

Zvjezdarnicu su, kao što znamo, gradili dobrovoljnim prilozima sami Zagrepčani, i taj davni zagrebački somodoprinos, koji se s bogatim kamatama isplaćuje do dana današnjeg, jednostavno ne mogu mimoći razmišljajući o sudbini ove istaknute točke Griča. Skrivena obrambena kula pod bogatim baroknim plaštem palače Pongratz ili pod zelenom Heinzelovom kupolom za mene je uvjerljivija i prisutnija nego okićena lažnim romaničkim prozorima (vidi pod Lotrščak) ili ispasulirana crvenim rubnim kamenjem budućega Popovog tornja pod strehom od šindre iz »16. stoljeća«. Zašto bismo zaboravili da je upravo često prezirano 19. stoljeće bilo ono vezivno sredstvo koje je znalo međusobno miriti stoljeća stvarajući skladne urbanističke cjeline, stvarajući ambijente visokih vrijednosti, stvarajući grad koji je napokon, nakon dugih upinjanja, ipak postao srednjoevropskim gradom.

Zaobljena srednjovjekovna kula u Demetrovoj ulici, uz koju se priljubila palača Jelačić, dobiva upravo u 19. stoljeću zahvaljujući Bartolu Felbingeru bitno drukčiji karakter i postaje skladna cjelina nove urbane i likovne vrijednosti. Bi li imalo smisla, pa pronašli ne znam kakvu dokumentaciju, razbijati to stvoreno jedinstvo?

Spominjem to samo zbog toga što je najvjerojatnije isti taj Felbinger, s izvanredno istančanim osjećajem za vrijednosti volumena, dao svoj stvaralački doprinos ljepoti Griča ne samo podizanjem nove škole na liniji nekadašnjeg obrambenog zida, nego i integriranjem zatečenog objekta bivše žitnice u jedinstven, čvrst građevni potez, u dovoljno jaku masu koja se mogla nositi snažnim krilima bivšeg samostana Klarisa, objektom današnjeg Arhiva grada Zagreba i Popovim tornjem.

Čini mi se da ponovno vizuelno odvajanje ovih objekata što ih je Felbinger sjedinio također nema dovoljno opravdanja. Zanimljivi podaci do kojih se došlo istraživanjem imaju, dakako, svoju vrijednost za nauku, njih treba objelodaniti u stručnim publikacijama ili u knjizi o razvitku građevnog bloka u kojem će, nadajmo se, biti smješten veliki moderni Muzej grada Zagreba, u kojem će, uvjeren sam, biti mjesta i za povijest našeg zvjezdoznanstva. Jer, bilo bi nelogično da uz prikaz razvitka našega tiskarstva, naše zagrebačke fotografije, našega kazališta itd., zanemarimo prikaz razvitka našeg zvjezdoznanstva, a pruža se zaista jedinstvena prilika da čitava ta zvjezdarnica (sa koje je otkriven asteroid Croatia, u kojoj je rođena u svijetu poznata »Drama u svemiru«, koja je odgojila tisuće prirodoslovce itd.) postane dragocjeni eksponat, a istodobno da ostane živi spomenik kulture. Eventualnim rušenjem zvjezdarnice muzej gubi još nešto što je izuzetno važno za budući pedagoško-andragoški rad muzeja. Ograđeni plato na kojem se nalazi kupola danju je izvanredan vidikovac, i zaista ne mogu zamisliti bolji i efektniji završetak razgledavanja Muzeja grada Zagreba nego pogled na krovove stare gradske jezgre Griča i Kaptola. Nakon nedavnih iskustava možda je dobro puhati na hladno. Stoga predlažem: saniranje postojećeg stanja — čime se ne isključuju funkcionalne i estetsko-likovne korekture našeg vremena koje, razumije se, ne bi smjele narušiti skladnost »zbornog pjevanja« ili umanjiti sadašnju životnu uvjerljivost čitavog kompleksa.

Napokon, saniranje zatečenog stanja bilo bi znatno jeftinije od skupe plastične operacije koju predlaže Restauratorski zavod Hrvatske. Trebalo bi izbjeći mogućnost pogreške koja se više ne može popraviti (Lotrščak, Jezuitski samostan), trebalo bi izbjeći opasnost da se zbog scenografskog efekta izgubi dio autentične spomeničke vrijednosti.